

CO VÍME O SMRTI

Miroslav
Sígl

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

CO VÍME O SMRTI

Miroslav
Sígl

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Copyright © Miroslav Sígl, 2006
Photography © Eva Zítková, 2006
Cover © Eva Zítková, Josef Kroupa, 2006
Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2006

ISBN 80-87027-11-6

OBSAH

Motto a předmluva	5
Citáty z bible, žalmů a mešních modliteb	19
Výroky a literatura o umírání a smrti	34
Starověká kultura	35
Staroegyptské mravní nauky	37
Starověká Indie a buddhismus	39
Čínský myslitel starověku a konfucianismus	44
Ze starořecké filozofie	46
Filozofie starých Římanů	49
Judajismus a židovský talmud	57
Z arabské moudrosti a koránu	60
Ze středověké literatury	65
Období evropské renesance, humanismu a baroka	70
Osvícenství	79
Autoři 18. století	86
Autoři narození v 19. století	90
Autoři narození ve 20. století	118
Literatura a události 21. století	151
Výběr ze světové literatury včetně dramatických děl	165
Výběr české literatury včetně textů zdramatizovaných	171
České filmy	177
Nápisy na hrobech, výroky a verše o smrti	180
Nejsmutnější loučení je s dětmi	226
Odcházejí-li navždy mladí lidé	227
Nejbolestnější loučení je s maminkou	230
Odešel tatínek – živitel rodiny	238
Opustili nás oba rodičové	247
Nápisy, za nimiž je smutný osud	249
Smuteční hudební skladby	253

Z lidových a znárodnělých písní.....	260
Z textů tzv. vagantských písniček.....	266
Básně a texty písní	269
Lidové tradice, pověry a zvyklosti.....	281
Lidová rčení.....	286
Místopisné názvy	290
Přísluví o smrti	294
Sny o umírání a smrti	301
Vtípy o smrti	306
Úmrtnost a stáří.....	310
Vraždy a sebevraždy	315
Péče o umírající ve světě a u nás	319
Pohřební služby.....	325
Svátky zemřelých	331
Pohřebiště, kostnice a krematoria	333
Muzea a památníky	341
O trestu smrti	347
Malý slovník vybraných pojmů	351
Literatura	402
Prameny	414
Poděkování.....	415

MOTTO

Otázka, co následuje potom, když umřeme a jestli vůbec něco následuje, je jednou z největších záhad, které nás obklopují... Tím, jak se zvyšuje počet lidí umírajících na zákeřné civilizační choroby, počet lidí, kteří odcházejí ze světa předčasně a neočekávaně, stávají se učení, vysvětlující smysl biologického života a smrti, stále aktuálnějšími. Křesťanská zповěď a rozhrěšení již postrádají v dnešní moderní globální civilizaci svou univerzalitu. Radujme se z toho, že dnešní doba nám předkládá tolik nových názorů a pohledů na základní otázky po smyslu naší existence. Vposledku sice stejně zůstane každý sám, ale může být, že připraven.

Václav Havel (1936), prezident Československé a České republiky 1989–2003

KONEC ŽIVOTA, zánik všech životních funkcí čili smrt, je chápán jako rozchod duše s tělem. Člověk na rozdíl od zvířat spatřuje svůj život jako celek, i smrt je součástí tohoto celku. Každý z nás dobře ví, že jednou zemře. Ovšem neví kdy a neví jak. Náš lidský život a tedy i smrt jsou vždy jedinečné a veskrze osobní. Vědomí vlastní smrtelnosti, ale i smrtelnosti druhých lidí, a s tím spojený velmi silný citový náboj – to je obecně lidská skutečnost, kterou nelze jednoduše uchopit, dát jí jakousi podobu, tvar, smysl.

Ve své knihovně a mezi archivními dokumenty mám uloženo množství knih, léta vypisují řádky s citáty z jejich bohatství, postupně s mým věkem přibývají smuteční oznámení a dopisy, které jsou v životě těmi nejsmutnějšími. Od jisté doby jsem si začal všimnat více náhrobních nápisů vytesaných kameníky a rytci písma, jež se staly volnou součástí lidové poezie. Zobecnují lidskou zkušenost a lidovou moudrost, stejně tak citáty z veršů našich i zahraničních básníků. Někteří z nich již ve svém mladém věku cítili nebo tušili blízký i nenadálý příchod smrti. Psali o svých nutkavých pocitech, protože patří neodmyslitelně

k životu, třebaže jsou v nich slova o smrti a posledních věcech člověka. Vždyť smrt nás všechny srovnává: *Nerovni se rodíme, rovni umíráme...*, jak napsal už *Seneca Mladší*, římský filozof, básník a politik, z jehož básnické tvorby jsou nejvýznamnější právě jeho tragédie.

Pojem smrti jako brány blaženosti nebrání mnoha autorům, aby často a důtklivě vyjadřovali právě bolest z odchodu milované osoby. Někteří dokonce přistupují k prožívání osudové anti-teze života a smrti v tak důrazném pojetí, že se nelze ubránit reminiscencím na moderní romantickou poezii. Fakt smrti často inspiruje k jejímu až drasticky hrůznému alegorickému zobrazení, anebo zase naopak: chce-li básník zkrášlit smrt, sahá k idejím posmrtné blaženosti a k nejbizarnějším ozdobám.

Pro skladatele duchovní církevní hudby (a s ní spojené náboženské obřady) a ostatní umělce užívající jakýchkoli prostředků (především v umění výtvarném a dramatickém) je smrt a umírání od pradávna věčnou inspirací, tématem, které mnohokrát procítili, snažili se vyjádřit jemně, citlivě a také silněji jeho krásu, ale i ošklivost, zármutek, zoufalství, bolest. Od nejútlejšího věku, kdy začínáme vnímat okolní svět, jsme svědky posledního loučení s nejbližšími ve svém okolí, postupně jsme diváky, posluchači, vnímateli toho, co se nám nabízí anebo co sami vyhledáváme, poznáváme teskné melodie lidových a nábožných písní, zpíváme si je sami nebo s druhými. Po celý náš život je s ním smrt spjata, aniž bychom si to někdy připouštěli. Vyvolává v nás jednu otázku za druhou.

ODPOVĚDI JSEM HLEDAL VE VĚDÁCH zabývajících se smrtí. V jedné tematické kapitole této knihy je pokus o vystižení myšlenkového vývoje lidstva v otázkách života a smrti. Z uvedených citátů lze soudit a usuzovat o filozofii a psychologii vymřelých kultur a národů, abychom však bližším studiem dospěli ke zjištění, jak vysoké kulturní úrovně lidstvo dosáhlo v dobách dávno minulých. Dodnes je nevyčerpatelnou studnicí poznání, rozvíjíme její bohatství i v novodobých existenciálních otázkách, které nevymřou, dokud lidstvo bude žít.

Podrobněji se posledními věcmi člověka – smrtí a věčností – zabývá teologická disciplína eschatologie. Základem však zůstává filozofie (soustava kritického uvažování o problémech bytí, poznání a člověka), jejíž otázky pronikají prakticky do všech jednotlivých věd. Nejde tu jen o filozofii křesťanskou, filozofii

náboženství (filozofickou teologii), filozofii politickou, filozofii sociální, filozofii života, ale také o sociologii a psychologii – vědy zabývající se duševními jevy na všech úrovních rozvoje života, jakož i o prvotní biologii – vědu o životě s dalším jejím dělením. Studium těchto otázek zahrnuje také morální teologie a bioetika.

Interdisciplinárním vědním oborem o smrti a o všech fenoménech, které jsou s ní spojeny, je thanatologie. (*Thanatos* byl řecký bůh smrtelného spánku a smrti, od něhož je název oboru odvozen.) A opět obsah této disciplíny zasahuje do mnoha klasických oborů, jakými jsou právě filozofie, teologie, medicína, psychologie, sociologie, jak o nich bude dále řeč. Je pozoruhodné, že se tento obor nepřednáší jako samostatná vědní disciplína. Nejenže je obtížné obsáhnout všechna fakta, názory, hypotézy, koncepce, problémové okruhy (samotný fenomén smrti, proces umírání, zadržaná smrt, hospicové hnutí, euthanasie, ritualizace smrti, zármutek a žal), ale nikdo z vědců zatím nechce být označen za thanatologa, jak uvádí například průkopnice tohoto oboru u nás *Helena Haškovcová*, kterou budu vzpomínat ještě na více místech. Podle ní být odborníkem v otázkách smrti je morbidní, jak uvádějí zahraniční prameny.

Thanatofobie je odvozený termín pro chorobný strach ze smrti – častý syndrom úzkostné hysterie. Termín úzkost vnesl do psychologie *Sigmund Freud* (1856–1939), významný rakouský neurolog a psychiatr českého původu, když popsal úzkostnou neurózu jako syndrom rozdílný od neurastenie. Zvláště pak úzkostná hysterie (anxiózní) se projevuje náladami až afekty, záchvaty a fobiemi, strachem ze smrti a bývá často provázena zálibou v tématech smrti, umírání, hrobů a hřbitovů.

Na základě rozhovorů s umírajícími bylo prokázáno, že citlivě a profesionálně vedený rozhovor odvrací umírajícího od apatie a odevzdání se osudu a že je účinnější než psychofarmaka (látky ovlivňující psychologickou činnost člověka, z nichž jsou to především antidepressiva, zmírňující stavy smutku a pasivity). Obvykle takový rozhovor vede k nalezení síly v někom, kdo mu naslouchá a soucítí s ním.

Příbuznou vědou je gerontologie zabývající se všestranným studiem jevů stárnutí, k němuž dochází v buňkách, tkáních, orgánech a organismech, případně ve skupinách jedinců v průběhu času od dospělosti až do smrti organismu. Geriatrie

je naukou o prevenci a léčbě chorob starých lidí a gerontopedagogika je naopak pedagogickou disciplínou zabývající se výchovou a vzděláváním ke stáří a ve stáří. Gerontopsychiatrie jako součást psychiatrie se zabývá duševními poruchami a chorobami. Dílčí částí gerontologie je gerontopsychologie zabývající se psychologickými aspekty stárnutí.

Samostatnou vědeckou disciplínou je sociologie, která zkoumá struktury, funkce a souvislosti vývoje společnosti (zjednodušeně řečeno) a není proto bez zajímavosti, jak se sociologové dívají na smrt. Hovoří o tom, že v tradiční společnosti oslabovalo úzkost ze smrti náboženství. Také společný život několika generací na jednom místě dával více vyniknout prvku střídání těchto generací – a tedy i smrti jako něčemu přirozenému. V moderní sekularizované společnosti se odehrává smrt většinou v anonymních nemocnicích a je vnímána jako tragické vytržení ze světa živých. Nelze se proto divit, že kolem ní vzniklo množství tabuizovaných témat, o nichž se nehovořilo anebo jim byla přisuzována morbidnost (vymykající se normalitě, chorobnost až zrudnost). Smrt tudíž sociologové charakterizují jako „zhuštěnou socializaci“ s fázemi popírání, hněvu, vyjednávání, deprese a přijetí. Mění se i příčiny smrti. V minulosti převažovaly nemoci infekční, dnes nemoci zhoubné a srdeční, smrt se přesouvá do vyššího věku. Biologickou smrt někdy předchází sociologická smrt, kdy je jedinec vyřazen ze společnosti (například právě nemocí) a ztrácí tak převážnou většinu možností komunikace a kontaktů.

Další systematický vědecký výzkum v mnoha vědních oborech podnítily práce amerického filozofa a lékaře *Raymonda A. Moodyho* (jeho kniha *Život po životě*). Shromáždil a zabýval se výpověďmi osob, které prožily bezprostřední kontakt se smrtí nebo prošly diagnostikovanou klinickou smrtí. Třebaže jisté prožitky blízkosti smrti (proto se též ujímá zkratka PBS) jsou popisovány již v dávnověku, teprve nyní se stávají předmětem seriózního studia nejen lékařů (kardiologů, neurofysiologů, pediatrů a psychiatrů), ale též psychologů a parapsychologů, antropologů, filozofů, sociologů, teologů a odborníků z dalších vědeckých oborů.

Ve všech těchto vědeckých disciplínách bychom našli četná vědecká pojednání. Jejich autoři jsou mj. *Carl Gustav Jung* (1875–1961), švýcarský psychiatr, analytický psycholog a psy-

choterapeut, *Edgar Friedrich Herzog* (1891–???) , německý psycholog zabývající se psychologíí smrti, *Josef Charvát* (1897–1984), český vědec a lékař, *Adolf Meyer* (1866–1950), americký psychiatr a neurolog, *Jiří Mišurec* (1927–1992), český gerontopsychoterapeut, *Jaroslav Skála* (1916), český psychiatr, zakladatel Kabinetu pro psychoterapii, *Jan Srnec* (1928), další český psycholog zabývající se zejména gerontopsychologií, *Jan Špitz* (1932), český psychiatr, jehož oblastí je také thanatologie, *Miloš Vojtěchovský* (1925), český gerontopsychoterapeut, *Vladimír Vondráček* (1895–1978), vynikající český psychiatr a psycholog, a mnozí další u nás i ve světě. Představitelem filozofie existence byl *Jean Paul Sartre* (1905–1980), francouzský filozof, spisovatel a dramatik, který navázal na své předchůdce, jimiž byli němečtí filozofové *Max Scheller* (1874–1928), další německý filozof českého původu *Edmund Husserl* (1859–1938), *Karl Jaspers* (1883–1969) a *Martin Heidegger* (1889–1976).

Ostatní vědy (zejména ty, které jsou součástí historických věd), například genealogie – věda o vztahu mezi lidskými jedinci, který vyplývá z jejich rodového původu (mj. obsahem úředních knih – matrik bývají i zápisy o úmrtí), archeologie, zabývající se nejstaršími dějinami lidstva (český filolog, historik a archeolog *Josef Dobrovský* (1753–1829) sepsal již v roce 1786 první českou studii o způsobu pohřbívání starých Čechů, která je založena na archeologickém podkladě), antropologicko-lékařské průzkumy tělesných pozůstatků – dospívají v moderním věku k interdisciplinárnímu přístupu z pozic společenskovedních a přírodovědných oborů, takže se nám dostávají kvalifikovaná poučení, v nichž můžeme hledat odpovědi a zamýšlet se hlouběji nad věčnými tématy.

NEOPOMINUTELNÉ JSOU DISKUSE odpůrců kolem trestu smrti v novodobých dějinách, spočívajícího v usmrcení odsouzeného. V roce 2001 bylo například ještě popraveno ve světě 3048 osob, nejvíce v Číně, Iránu, Saúdské Arábii a USA. Jsou státy (je jich zatím menšina), v nichž tento trest již neexistuje, v naší zemi byl ústavně zakázán od roku 1991. Naproti tomu se vedou diskuse o euthanazii – dobrovolném odchodu člověka ze života a jeho bezbolestném ukončení pro stáří, nevléčitelnou nemoc apod. (V některých zemích byla euthanazie dokonce uzákoněna, první z nich bylo Holandsko v roce 1993.) V Lucembursku působí Světová federace za právo na smrt. Jde o závaž-

né problémy lékařské, mravní, psychologické, sociologické, právní a historické. Řecké slovo euthanasie někdy vzbuzuje hrůzu, v nedávné minulosti jim nacisté označovali hromadné vyvražďování příslušníků údajně nižších ras a také duševně nemocných. Kořeny uvažování o euthanazii tkví v představě, že dlouhodobé choroby a umírání jsou v rozporu s takovými životními hodnotami, jakými jsou zdraví, výkon, úspěch či užitečnost a že postrádají jakýkoliv smysl. Pak by ovšem podobné uvažování mohlo vést k otázkám, co vlastně má hodnotu a smysl?

K těmto otázkám se u nás vyslovilo již dosti povolaných – prof. MUDr. *Helena Haškovcová* (1945), česká bioložka a filozofka, a naše zakladatelky hospicového hnutí, usilujícího o péči o umírající ve zdravotně sociálních zařízeních – MUDr. *Marie Svatošová*, doc. MUDr. *Marta Munzarová*, dále například MUDr. *Ladislav Kubíček*, ing. *Aleš Opatrný*, MUDr. *Dagmar Pohunková* a další. „*Dnešní situace je charakteristická vytěsněním smrti a důsledkem toho je porušený mechanismus uvědomování si vlastní konečnosti právě tak jako odpovědnosti za život a smrt svou i ostatních. Vznikla situace, v níž zahájit autentický rozhovor o smrti je v podstatě nemožné. A přesto je to jediné východisko...*“, říká za ostatní Helena Haškovcová.

Také tyto argumenty včetně otázek, kdy je nejvhodnější začít mluvit o smrti (zejména s těžce nemocným a také s jeho okolím), mne vedly k sepsání této knihy o smrti a umírání. Nehodlal jsem otálet se svým rozhodnutím připravit soubornou knihu, nečekat, až bude celá naše společnost ochotna o otázkách smrti a umírání hovořit, navzdory tomu, že umírají denně tisíce lidí, další stovky lidí odcházejí z našeho života a naší společnosti dokonce dobrovolně a demonstrativně, navzdory anebo právě proto, že po hrůzných událostech II. světové války jsme byli svědky dalších neustálých krvavých bojů. Otřesná byla válka USA ve Vietnamu, při níž přišly o život tisíce Američanů i Vietnamců. Na našem kontinentu naposledy v bývalé Jugoslávii. Nekonečné jsou zejména boje mezi Izraelem a historickým územím Palestiny a dokonce na jaře roku 2003 otrásal světem velký válečný požár v novodobých dějinách. Svými oběťmi na obou stranách válčících stran (spojenecká vojska USA a Velké Británie proti Iráku) a zvláště pak zcela novými způsoby boje zasáhla tato válka velmi citelně na celém světě spolu s přímými tele-

vizními vstupy naše myšlení a uvažování o tom, kam směřujeme, proč žijeme a proč umíráme.

Dostí se v posledním období hovoří rovněž o reinkarnaci – převtělení. Tato víra je součástí většiny indických náboženství. Jde o představu, že životní substance (duše) je věčná a vtěluje se vždy do nových forem života či do nových životů. Podle řecké mytologie se lidé po smrti měnili v šedé stíny bez vlastní podoby a jen oblíbenci bohů obývali rajske místo na Elysejských polích, kde na duše zemřelých čekala odměna. V jednotlivých kapitolách jsou zmínky o převtělování podrobněji uváděny na více místech.

UMÍRÁNÍ A SMRT MAJÍ SVOJI HISTORII. Pozůstatky prvních potomků předstupně člověka (lidského druhu), známých jako *Homo sapiens* (člověk rozumný) asi v období 100 000 let před novým letopočtem (př. n. l.) byly objeveny v pohřebištích s nezvykle zručně vyrobenými kamennými nástroji a dokonce i květinami, což vypovídá o víře v posmrtný život. Jeskynní malby, řezbářské a sochařské nálezy z poslední doby ledové (80 tis. let př. n. l.) jsou náznakem přicházející civilizace, jejímž vývojem vznikají významná světová náboženství, shodující se ve víře v jednoho boha, šíří se zejména obchodními cestami. Historie smrti není snadnou záležitostí pro její uchopení:

„V průběhu posledních dvou staletí se v tichu dějin uskutečnila jedna z nejhlubších revolucí, jaké lidstvo vůbec zažilo: revoluce života a smrti“, napsal ve svém celoživotním díle *Dějiny smrti* francouzský historik *Phillippe Ariés* (1914–1984). *„Západní společnosti změnily způsob bydlení, proměnily se i porodnost a úmrtnost. Společnost opustila venkov a přesunula se do měst... Všechny projevy každodennosti se proměnily – zvyky stejně jako chování. A na počátku té zázračné revoluce můžeme konstatovat změnu tradičního postoje k životu... Ještě však nemáme dějiny lásky, myslíme na to. Nemáme ani dějiny smrti... Naznačuji tím námět ke studiu. A neobracím se tak k jednotlivcům. Žádám, aby byl otevřen rozsáhlý výzkum o základních mentálních citech člověka a jejich modalitách. Jestli se zabývám historií, pak to není proto, že by mě v první řadě zajímaly dějiny smrti, dítěte či rodiny. Pokouším se pochopit sám sebe ve své dnešní situaci. Abych toto uchopil, musím se vrátit zpátky...“*, napsal tento „sváteční historik“ tři roky před svou smrtí.

Samostatnou kapitolou o smrti mohou být české dějiny poznamenané první bratrovraždou a od prvopočátku smrtí prvních mučedníků, válkami a s nimi umíráním a smrtí mnoha tisíců lidí. Nechybějí úkladné vraždy, ničivé vpády na naše území, bitvy končící porážkami a vítězstvími opět za nesmírných lidských obětí, morové epidemie (tzv. Černá smrt) a šibenice ve středověku. Tragická smrt upálení *Mistra Jana Husa* v roce 1415 měla za následek husitské bouře a křížácké výpravy. Jiný tragický symbol českých dějin – Bílá hora v roce 1620, o rok později poprava 27 vybraných účastníků českého stavovského povstání... Další pamětní desky, hroby a památníky připomínají oběti 17. listopadu 1939, tisíce obětí I. a II. světové války, zvláště pak vyvražďování židovského obyvatelstva, koncentrační tábory a smrt zadušením v plynových komorách, umučení mnoha statečných českých vlastenců v době fašismu dokonce popravčí sekerou (gilotinou).

Poválečný komunistický režim je potřísněn krví a utrpením dalších stovek našich lidí. Vpád okupačních vojsk v srpnu 1968 si vyžádal další lidské životy, završené sebeupálením studentů *Jana Palacha* (1948–1969), *Jana Zajíce* (1950–1969), jihlavského technika *Evžena Plocka* (1929–1969) na protest proti okupaci a nečinnosti k odporu. Přestože došlo v listopadu 1989 v naší zemi k politickým změnám a komunistická totalitní nadvláda padla, skončilo svůj život upálením od té doby téměř dvacet lidí. Například v březnu 2003 *Zdeněk Adamec*, 18letý student, který po sobě zanechal alarmující dopis, v němž upozorňoval na složitost všelidských problémů ve společnosti a v řádu tohoto světa. Také po něm bylo několik dalších podobných následovníků, takže prezident republiky *Václav Klaus* cítil povinnost se k těmto demonstrativním odchodům ze života vyjádřit veřejně.

Kolik jen podob v životě lidském má ještě smrt (havárie, zemětřesení, utopení, otravy, vraždy, sebevraždy, nevyléčitelné choroby a mnohé další tragédie)? Úmrtí nejbližšího člověka, příbuzného, přítele, známého či váženého spoluobčana zasahuje náš vnitřní i vnější život, život všech pozůstalých, naši práci, naše myšlení a konání. Najednou si více uvědomujeme hodnoty odcházejícího, ale i hodnoty lidského života, jakými jsou skromnost, obětavost, pracovitost, čest, porozumění, přátelství, rodina a láska.

VŠICHNI ZTRÁCÍME matku, otce, příbuzné, přátele, děti, stále nám smrt rve z náručí ty, které milujeme. Jak uniknout svému osudu, svému žalu, svému příštímú zmaru? Tak se ptáme a vnímáme ta slova například i u takových slavných osobností, jakou byla světoznámá herečka a šansoniérka *Marlene Dietrichová* (1901–1992), když čteme její paměti *To jsem já* (vydané v roce 1984, u nás až v roce 1991), které psala ve svém úctyhodném věku 80 let. A na položené otázky odpovídá: „*Snad tím, když si pomyslíme, že náš život nebyl pro naše děti a rodiny zbytečný a že jsme mohli zmírnit jejich zármutky a bolesti.*“

Vybavují se mi slova málo známého básníka a učitele *Josefa Chaloupky* (1898–1930), která zaznamenal či objevil český básník, prozaik a překladatel *Jan Zábrana* (1931–1984): „*Co by si počali mrtví bez živých? Co by si počali živí bez mrtvých? Na půl cesty přijdou nám vstříc. A řeknou: Nebojte se!*“ Smrti a umírání zasvětily svá díla desítky dramatických umělců, jimž jsou věnovány stručné řádky dalších kapitol.

Hledáme slova útěchy, lidské účasti, důstojného rozloučení, vážíme citlivě každou větu, abychom vyslovili svou hlubokou a upřímnou soustrast nejbližším zemřelého a často slýcháme: Zapomenout nelze! Nikdy nezapomeneme! Byl to dobrý člověk. Jeho ztrátu lze jen těžce nahradit. Měl rád lidi a lidi ho měli rádi. A takový nikdy neumírá.

HROBY A HŘBITOVY patřily mezi časté motivy naší poezie jako místa vděčného vzpomínání na milé bytosti, které už kryje zem anebo jako děkonná zastavení u hrobů v pohnutých chvílích života v povídkách a románech. Za všechny vzpomeňme v úvodu sbírek *Hřbitovní kvítí* anebo *Pisně kosmické Jana Nerudy* (1834–1891):

*Chtěl bych, až jednou dokonám -
odpusťte hvězdné touze -
jak Měsíc svítit lidstvu dál -
tak dlouze - ach, tak dlouze!*

Velkým básníkem, který vytvořil osobitou podobu básnického symbolismu, hledajícím cesty k poznání života a smrti, byl *Otokar Březina*. Z jeho díla lze citovat celé úryvky jednotlivých veršů anebo dlouhé básně věnované tiché bolesti, lítosti, smrti, zármutku a smutku. V jednotlivých tematických kapitolách pak uvádím citáty z mnoha dalších autorů, jež lze objevit v jejich dílech.

Léta mne přitahovaly nejen smuteční projevy, ale zvláště pak epitafy (náhrobní nápisy či reliéfní desky na kostelních stěnách a s nimi spojené výtvarné umění), jež vystihují stručně životní moudrost, filozofickou hloubku, pomáhají mírnit bolest a žal a vyvolávají tiché vzpomínání. Jsem proto častým návštěvníkem hřbitovů, a to nejen těch, kde mám pochováni své rodiče, sestry, příbuzné a známé, ale při každé návštěvě jakéhokoli místa neopomenu zajít na místní zahradu ticha a hledám staré kříže se všemi náležitými atributy (nápisem INRI – Iesus Nazaretus Rex Iudaeorum – Ježíš Nazaretský, král židovský, dále plastikou jeho těla ubitého na kříži, jménem zesnulého v ovále složeném z vavřínových listů a také tělem anděla se svěšenými křídly). Mnohé z nich už podléhají zkáze, nemá je kdo udržovat, avšak pokud o ně někdo pečuje, jsou dokladem dokonalého řemeslného provedení a dobového vkusu.

Jeden z oněch mála nejstarších křížů na místním hřbitově v mé rodné vsi dali po první světové válce zhotovit moji rodiče svému otci – mému dědovi Hynkovi. Měl jsem deštivou dovolenou někdy v roce 1996, a tak jsem se pustil do náročné opravy litinového kříže po jeho převezení na chalupu a potom znovuinstalace. Spočívala v odrezování pomocí elektrické brusky a chemického odrezovače. Následovalo natření grafitovým práškem ve fermeži a posléze černou (tabulovou) a také stříbrnou a zlatou barvou – přesně podle metody doporučené jihočeským konzervátorem, s nímž jsem si dopisoval. Nelitoval jsem času, námahy ani peněz, neboť kříž odlitý kdysi v komárovských železárnách na Hořovicku připomíná dovednost poválečných uměleckých kovářů a také úctu, kterou projevovali v oněch dobách pozůstalí, bez ohledu na finanční náklady s tím spojené.

Teď, když jsem to takto sepsal, mám obavy z jeho odcizení, k čemuž dochází v poslední době v naší zemi stále častěji. Mízi sakrální předměty z našich kostelů a vzácnosti z našich hřbitovů. Novodobé snobství svádí movité domácí, ale zejména zahraniční podvodníky vybavovat svá sídla právě těmito vzácnostmi, jiné zloděje k bezohledným prodejm do sběren starého železa. Vždyť i z toho našeho venkovského hřbitova zmizelo během několika let například litinové zábradlí kolem velké hrobky rodiny Ferdinandů, z něhož pocházela Bettina, druhá žena *Bedřicha Smetany*, který sem dojížděl za svými rodiči a začal zde skládat Prodanou nevěstu. Odcizena byla bílá ušlechtilá hlavička anděla z kararského sochařského mramoru, z vesnické návsi histo-

rický zvonek z kapličky sv. Ondřeje a bronzová busta básníka *Svatopluka Čecha*, který zde žil v letech 1895–1903, ze zdejšího kostela obrazy Ježíšovy křížové cesty, křišťálový lustr a další předměty nevyčísitelné historické hodnoty. Policie České republiky jen zřídka takové pachatele dopadne a soudy potrestají. Podrobnější přehledy o odcizených a policejně hledaných historických předmětech náboženského charakteru sledují naše památkové úřady v čele s Památkovým úřadem České republiky. Jsou to přehledy hroživé, stále varující, z nichž lze rovněž odvodit neúctu a cynismus těch, kteří neváhají nejprve odcizit a pak kupčit s věcmi nesmírně vzácnými. Nejen z hlediska finančního, ale jsou mnohdy nenahraditelné a jejich odcizením bývají poškození zasaženi na nejcitlivějších místech.

Dostanete-li se přesto k nám na Mělnicko a do mé rodné obce Obrěství, najdete zde další hřbitovní kuriozity. Rozhodně k nim patří kamenný hřbitovní kříž z broušené lávy, jak potvrzuje nápis na jeho zadní straně: *Tento kříž z lávy Vesuvu od Neapole z roku 1826 zemřelého c. k. podmaršálka Františka barona z Kollerů, tehdejšího majitele panství Obrěství...* Z lávy je pouze vlastní kříž asi dva metry vysoký, mohutný podstavec je z pískovce časem zvětralého. Vzácnost, která není jinde k spatření. A kdo byl baron *František Koller* (1767–1826)? Rakouský generál českého původu – Napoleonův pobočník, který po všech taženích získal zdejší panství, kde začal umísťovat četné archeologické vykopávky, cenné etruské vázy, řecké a římské nálezy z Pompejí a města Herculaneum, zasypaného lávovým proudem po ničivém výbuchu Vesuvu již v roce 79 nového letopočtu.

Jsou památné a často opisované verše z pomníku Jana Cimbury, stejnojmenné postavy románu *Jindřicha Šimona Baara* (1869–1925), který stojí na hřbitůvku v Putimi: *Slunce září, hospodáři, a ty stále spíš. Ať je večer nebo ráno, ty máš dílo dokonáno, ty se nevzbudíš. – Kříž ten jeho nyní postavili syni...* Velmi známými se staly verše nadějného, předčasně zesnulého básníka *Jiřího Wolкера* (1900–1924):

*Až umru, nic na tom světě se nestane a nezmění,
jen srdcí několik se zachvěje, jak v rose k ránu květiny.
Tisíce umřely, tisíce umřou, tisíce na smrt znaveni,
neboť v smrti a zrození nikdo nezůstal jediný.
Smrti se nebojím, smrt není zlá,
smrt je jen kus života těžkého...*

Rovněž známý je jeho epitaf: *Zde leží básník, /jenž miloval svět, / a pro spravedlnost světa šel se bít. / Však než moh' srdce k boji vytrasit, / zemřel mlád dvacet čtyři let.*

Nelze pominout ani takové postoje, které vyslovil za mnohé jiné literární kritik a osobnost české literatury F. X. Šalda (1867–1937), když ve své závěti krátce před smrtí napsal: *Mé tělo bude pohřbeno zcela tichým a nehlukným způsobem, zcela prostě, s nejmenší měrou obřadů. Zcela lhostejno, bude-li zpopelněno žehem, lhostejno, bude-li uloženo do hrobu. Jen žádný pomník ať se na něj nestaví! Jsem nepřítel vší pompy hřbitovní.*

Okřídlený je už nápis spatřený na mnoha místech: *Prach jsi a v prach se obrátíš.* Satirik Milan Růžička (*1927) k tomu kdysi přičinil aforismus: *Ale kolik to mezitím stojí prachů!* Nejnověji básník Vít Slíva (*1951) ve sbírce *Bubnování na sudy* (vyšla v roce 2003) je přitahován ke konstantám a kategoriím přesahujícím člověka, v jeho verších se stále vracejí obrazy času a smrti. Činí tak expresivně, ale pro charakteristiku postačí jeho postmoderní veršování: *Bradou nám trhá kozlí zpě-e-ev / v šourku se varlata vrtí. / Slyšíme při tom píseň svých stř-e-ev, / o tom, jak smrdíme smrtí... A ještě spisovatel Jáchym Topol (*1962): Haló, haló, tady jsem cestující s Ježíšem. Jo, jsem obchodník se dřevem. Jo, ten chlap, co kšeftuje s křížema, vždyť každý malý dítě ví, že není dřevo takový, co by se ti břevnem kříže nemohlo stát, a to si piš, že o převratný chvilince smrtky svůj smrtivý houby víš, akorát, že soustem každíčkým seš jí blíž a blíž – jedlíku milý!*

Také v našich hostincích můžeme leckde spatřit toto čtyřverší: *Pivo pijem, dokud žijem, / po smrti se nenapijem. Přejde smrt, udělá škrt / a bude po nás prd.* V hostincích či hospodách mnohdy také končívá obvyklá cesta od posledního rozloučení na hřbitově. „Možná, že to tak opravdu má být, snad je líp připít chlapovi na památku, než nad ním brečet...“, říká například v knize svých vzpomínek herec Národního divadla *Bohumil Bezouška* (1921–1995). Většinou se ještě dnes dodržuje také zvyk, kdy se sejdou po pohřbu zemřelého rodinní příslušníci ze všech dosud žijících větví, aby společně zavzpomínali na živé i mrtvé, doplnili si navzájem rodokmen, správné adresy, takže je to právě zemřelý, který je znovu spojil.

ZACHOVEJME ÚCTU A VÁŽNOST k tématu, které jsem se pokusil utřídit tak, aby sborník poskytoval orientaci ve složitých

otázkách, aby pomohl při vyhledávání příhodných nápisů ve vztahu k zemřelým. U některých jsou uvedena jména jejich původních či předpokládaných autorů a měla by se proto při jejich užívání rovněž spolu objevovat. V knize jsou citáty z bible a také texty některých lidových písní a hudebních skladeb, které nejčastěji zaznívají v obřadních síních při posledním loučení se zesnulým. Dále kapitoly, jež mají s tématem mnoho společného a snaží se je zmapovat. Zdaleka si nečiním nárok na úplnost, což ani není prakticky možné a je nad síly jednotlivce. Psal jsem tuto knihu vlastně celý život. K poučením ze studia její tematiky mi zůstalo anonymní dvojverší z dávných dob, které jsem si kdysi zapsal:

Bys v blaženosti umřel, žít se musíš naučit.

Bys v blaženosti žil, smrti se musíš naučit.

Věřím, že z takto nashromážděného bohatství a jeho uspořádání lze nejen vyhledat výroky, nápisy či verše rozloučení s našimi drahými, nahlédnout do myšlení a děl našich i světových autorů, seznámit se s vysvětlením nejrůznějších pojmů, ale též zamyslet se nad věčně palčivými otázkami života a smrti. Co jsme o nich dosud věděli? Co o nich víme nyní?

Miroslav Sígl

CITÁTY Z BIBLE, ŽALMŮ A MEŠNÍCH MODLITEB

Bible – Starý zákon a Nový zákon (9. stol. př. n. l. a 2. stol. n. l.) jsou historické, liturgické, právnícké a literární texty od nejstarších dob až po počátky křesťanství – nejpřekládanější dílo světové literatury (Starý zákon psaný hebrejsky, Nový zákon řecky).

Nejprve však je nutná alespoň stručná zmínka o náboženství – praktickém i teoretickém vztahu člověka k transcendentní skutečnosti, čili k vlastnosti toho, co přesahuje buď bezprostřední vjem nebo možnosti rozumového pochopení či lidskou zkušenost vůbec. V tomto smyslu se často označují věci nadpřirozené a božské. V teistických náboženstvích má tato skutečnost ráz osobních bohů (polytheismus) anebo jednoho Boha (monotheismus).

Náboženství je tudíž spojeno s osobní lidskou zbožností, která doprovází lidstvo od nejranějších stadií jeho vývoje. Za obecně lidsky významný se v tomto vývoji pokládá tzv. etický zlom kolem 5. stol. př. n. l. Světová náboženství překračují hranice jazyků, ras a kultur – patří k nim buddhismus, judaismus, křesťanství a islám, přičemž judaismus, křesťanství a islám jsou tři monoteistická náboženství, která pojí nejen víra v jediného Boha, ale také společná tradice bible.

Zakladatelem a ústřední postavou křesťanského náboženství je *Ježíš Kristus*, Ježíš Nazaretský (zemřel v roce 33 n. l.). Jediným pramenem k jeho životu jsou evangelia – radostné zvěsti o tom, že Bůh nabízí odpuštění hříchů a nastoluje své království, v užším slova smyslu jsou to spisy, jejichž obsahem je svědectví o životě a učení Ježíše Krista. Ten se pokusil reformovat soudobý judaismus, opírající se o text Starého zákona a jeho vlastní poselství je zaznamenáno v textech Nového zákona. Prohlásil se za Mesiáše, Božího syna (krále, který byl ve Starém zákoně při korunovaci pomazáván olejem), později za Vykupitele a Spasitele, jehož Bůh seslal na svět, aby jeho prostřednictvím svět spasil. (Slovo Kristus je z řeckého překladu slova mesiáš.) Judaismus očekával příchod mesiáše v budoucnosti (odtud také „pomazaný“ – z hebrejského mašiach). Po příchodu do Je-

ruzaléma byl Ježíš zatčen jako odpůrce staré víry a falešný mesiáš. Byl předán římskému místodržícímu Pilátovi Pontskému, který ho popravil ukřižováním. Podle biblického podání vstal Ježíš Kristus třetího dne z mrtvých, několikrát se zjevil svým učedníkům a poté vstoupil na nebesa, kde setrvá až do doby posledního soudu, který vykoná nad živými i mrtvými.

V Novém zákoně (ve *Zjevení Janově*) se můžeme mj. setkat s pojmem „říše smrti“, kterou byl podzemní prostor, kde se zdržují zesnulí, kteří tam žijí dále jako stíny. Každý se snažil „aby ulehl ke svým otcům“, tj. aby byl pochován v rodinném hrobě a mohl i jako zemřelý dále existovat v rodovém svazku. Říše smrti je také místem, kde se zdržují mrtví až do zmrtvýchvstání. Tolik stručně k pochopení následujících citátů ze Starého i Nového zákona, které se týkají posledních věcí člověka.

Poslední Sbohem!

Bud' vůle Tvá...

*

Odpočivej v pokoji...

*

*Blahoslavení mrtví,
kteří v Pánu umírají.*

*

Dokonáno jest všecko dílo.

*

*Odpočinutí věčné
dej zemřelým, Pane!*

A světlo věčné

ať jim svítí!

Ať odpočinou v pokoji.

*

*Hospodin dal,
Hospodin vzal,
Hospodinovo jméno
budiž pochváleno.*

*

*Svaté a spasitelné je myšlení
za mrtvé se modlití,
aby od hříchů spasení byli.*

*

*Já jsem vzkříšení i život.
Kdo věří ve mne, byť i umřel,
živ bude.*

*

*Smiluj se nad námi,
všemohoucí Bože,
hříchy nám odpusť
a přiveď nás
do života věčného.*

*

Bůh Vám žehnej!

*

*Kyrie eleison! Christe eleison!
(Pane, smiluj se! Kriste, smiluj se!)*

*

*Svatá Maria, Matko Boží, pros za nás hříšné
nyní i v hodinu smrti naší...*

*

*Na stezce spravedlnosti je život.
Tato cesta nesměřuje k smrti.*

*

*Očekávám vzkříšení mrtvých
a život budoucího věku.*

*

*Já jsem alfa i omega,
počátek i konec,
první i poslední.*

*

*Boha žádný nikdy nespatrił,
ale milujeme-li jedni druhé,
Bůh v nás přebývá
a láska jeho dokonalá jest.*

*

*Slyš nás, Pane milý,
kníže Boží, jsi uprostřed nás
v nejvýznamnějších hrobech našich
pochovej mrtvého svého.
Žádný z nás hrobu svého
nebude zbraňovati Tobě,
abys nesměł pochovati v něm
mrtvého svého.*

*

*... i skonál a umřel
v starosti dobré,
stár jsa a plný dnů,
a připojen jest k lidu svému.*

*

*Kámen tento,
který jsem postavil na památku,
je nyní domem Božím,
ale i domovem můj.*

*

*Aj, já umírám
a Bůh bude s vámi,
a zase vás přivede
ke mně,
do země otců vašich.*

*

*Jestliže jsem našel milost
v očích tvých,
vlož, prosím, ruku svou
pod bedro mé,
a učíš se mnou
milosrdenství a pravdu.*

*

*Zůstaň u mne, neboj se,
neboť kdož hledati bude
bezživotí mého,
hledati bude bezživotí tvého,
ale ochráněn
budeš u mne.*

*

*Synu můj, synu můj!
Ó, kdybych byl umřel
za tebe, synu můj,
synu můj...*

*

*Duch Hospodinův mluvil
skrze mne,
a řeč jeho jazykem
mým vynesena.*

*

*Dnové moji jsou nachýleny
a já jako tráva uvadl jsem.*

*

*Byť se mi dostalo jíti
přes údolí stínů smrti,
nebudu se báti zlého,
neboť Ty se mnou jsi.*

*

*Když vyplní se dnové tvoji,
abys šel za otci svými,
vzbudím símě tvé po tobě,
kteréž bude ze synů tvých
a utvrdím tak království jeho.*

*

*Obklíčily mne bolesti hrobu,
osídla smrti zachvátila mne.*

*

*Kdo z lidí může tak živ býti,
aby neokusil smrti?
Kdo vytrhne život svůj z hrobu?*

*

*Vejdeš v šedinách do hrobu,
tak jako odnášino bývá
zralé obilí časem svým.*

*

*Ty zachvacuješ syny lidské jako povodní,
jsou sen a jako bylina v jitře pomíjející,
toho jitra, kteréhož vykvitne, mění se
a večer jsouc podřata, usychá...*

*

*Milost Pána našeho Ježíše Krista
se všemi vámi! Amen.*

*

*Bože, Pane živých i mrtvých,
smíme se na Tebe obracet
s každou starostí.*

*Prosíme Tě za ty, kteří zemřeli
a dosud nejsou plně spojeni s Tebou:
zbav je vin a překážek,
které jim stojí v cestě k Tobě.*

*Dej, ať brzy zakusíš
plné štěstí života s Tebou.*

Modlitba Za dobrou smrt podle kancionálu:

Pane Ježíši, přijímám z Tvých rukou každý způsob smrti se vším, co je s ní spojeno. Ale o jedno tě prosím, milosrdný Spasiteli: nedopusť, abych odešel na věčnost nepřipravený. Dej mi milost, abych umíral posilněný a očistěný svátostmi. Ježíši, tobě odevzdávám svou duši. Ježíši, stůj při mně v hodině mé smrti a dej mé duši mír.

**Modlitba sv. Pia X. za milosrdné přispění Boží
v hodině smrti:**

Můj Bože, již nyní přijímám z Tvé ruky každý způsob smrti se všemi bolestmi a úzkostmi s úplnou odevzdaností a ochotou. Můj Pane, Ježíši Kriste, skrze bolest, kterou jsi snášel na kříži, když se tvá duše odloučila od tvého těla, měj slitování s mou duší u bran věčnosti.

*Maria, skrze žal a bolest, které jsi zažila na Kalvárii při pohledu na umírajícího Ježíše na kříži, vypros mi dobrou smrt, abych u tebe, milující Ježíši, a s tebou, má Matko, mohl dosáhnout nebe, kde vás budu oba milovat celou věčnost.
Amen.*

Modlitba před křížem:

Milosrdný Ježíši, rozepjatý na kříži, pamatuj na mou hodinu smrti! Nejmilosrdnější Srdce Ježíšovo, kopím otevřené, skryj mě v hodině smrti. Krvi a Vodo, která jsi vytekla z Ježíšova Srdce jako zdroj nekonečného milosrdenství, omyj mě z mých hříchů a provinění. Umírající Ježíši, Rukojmí milosrdenství, utiš Boží hněv v hodině mé smrti.

Modlitba za zemřelé:

*Drahocennou krví Ježíšovou, vysvobod', nebeský Otče, naše drahé zemřelé a dej, ať je tvoji svatí andělé přivedou do domova tvé věčné lásky. Matko Boží, utěšitelko ubohých duší, a všichni andělé a svatí, orodujte za ně! Když já to nemohu učinit, odplať jim ty, Pane, vše dobré, co pro mě vykonali. Prosím o odpuštění a milosrdenství pro ně ve jménu Ježíšově.
V tobě, Pane Ježíši Kriste, je nám nesmrtelnost nejen přislíbena, v tobě jako vtěleném Božím synu a našem bratru je*

nám darována. Tvé slovo nám dává nesmírnou naději: „Kdo ve mne věří, i kdyby umřel, bude žít.“ A tak naši zemřelí nejsou mrtví, jsou živi v Bohu a v tobě, Pane Ježíši Kriste. Jistěže se jim posledního završení dostane až v budoucím vzkříšení, avšak když zemřeli, nepropadli se do nicoty, nýbrž žijí, protože Bůh je udržuje na živu.

Proto můžeme na své zemřelé myslet pouze ve smyslu pouhé vzpomínky, nýbrž ve smyslu blízkosti a blízko jsme jim svou modlitbou. A tak tě prosím: Nejsou-li ještě způsobilí k blaženému patření na Boha, Pane Ježíši Kriste, slituj se nad nimi, buď jim svítlou, útěchou a občerstvením, dokud nebudou v tvém světle žít napořád. Ty se nad nimi chceš slitovat, vždyť tys jejich Spasitelem, a písmo svaté o tobě říká, že žiješ navěky, aby ses přimlouval za ty, kdo se blíží k Bohu.

Modlitba při úmrtí milované osoby:

Pane, dej mi odvalu vyrovnat se se ztrátou bytosti, kterou jsem tolik miloval. Při pohledu zpět na všechny ty roky našeho společně prožitého života, se mi zdá, že jedna část zemřela i ve mně. Pomož mi, abych nezahořkl, ale abych žil dál s vědomím, že láska neumírá, a děkoval ti za dobrý život, dobře a poctivě žitý. Ačkoliv si už nemůžeme nic říct, ať na ni (na něj) stále pamatují v modlitbě. Děkuji ti za útěchu poznání, že duše člověka, kterého jsem miloval, je u tebe. Amen.

Modlitba Tváří v tvář smrti:

Pane, do Tvých rukou poroučím ducha svého.

Pane Ježíši Kriste, přijmi duši mou.

Svatá Maria, oroduj za mě.

Maria, matko milosti,

Matko milosrdenství,

přijmi mě v hodině smrti.

Svatý Josefe, oroduj za mě.

Ježíši, Maria, Josefe,

s vámi ať odejde

v pokoji duše má.

Můj Ježíši milosrdenství!

Ježíši, nebuď mi soudcem,

nýbrž Spasitelem.

Ježíši, smiluj se nade mnou,

Ježíši, slituj se nade mnou,

Ježíši, odpusť mi hříchy mé.

Ježíši, v Tobě věřím,
Ježíši, v Tebe doufám,
Ježíši, Tebe miluji.
Ježíši, v Tobě žiji,
Ježíši, v Tobě umírám.
Ježíši, Tvůj jsem
v životě i ve smrti.

Modlitby sv. Pia X. (1857–1939) – Za dobrou smrt:

Pane, smiluj se nad ubohými dušemi,
které trpí v očistci a pomoz:
mým drahým rodičům,
mým sourozencům a příbuzným,
mým přátelům a nadřízeným,
mým vychovatelům a učitelům,
a duchovním vůdcům
všem kněžím katolické církve,
všem řeholníkům a řeholnicím,
všem dobrodincům,
všem, na které s láskou v modlitbě vzpomínám,
všem, kterým jsem ublížil, těm, kdo mně ublížili,
všem duším, které tě milovaly,
těm, kteří jsou nejbliže nebi,
těm, kteří nejvroucněji po tobě touží,
těm, kteří nejvíce trpí,
těm, kteří jsou nejdále vysvobozeni,
těm, kteří jsou nejopuštěnější,
těm, kteří se často modlili za zemřelé,
těm, kteří pečovali o stavbu, údržbu a výzdobu kostelů,
obhájcům svatě víry,
těm, kteří hřešili ze zvyku
a jen divem Boží milosti byli zachráněni,
těm, kteří zanedbávali přijímání svatých svátostí,
lehkomyslným, kteří svůj čas promarnili,
vlažným v modlitbě,
těm, kteří nedbali na konání dobrých skutků,
těm, kdo nepřipraveni na smrt náhle zemřeli,
všem obětem násilí, bojů a válek,
všem zemřelým v žalářích
a koncentračních táborech,
všem, kdo zahynuli při katastrofách

dopravních prostředků,
všem, kteří zahynuli při živelních katastrofách,
těm, kdo před smrtí nepřijali svátosti,
všem, kteří dnes nebo zítra zemřou,
mé vlastní duši, až bude jednou stát
před tvým soudem:
odpočinutí věčné dej všem věrným zemřelým, Pane,
a světlo věčné ať jim svítí,
ať odpočívají v pokoji.
Amen.

Sláva Otci i Synu i Duchu svatému,
Jako byla na počátku i nyní i vždycky
a na věky věků. Amen.

**Modlitba sv. Františka z Assisi, italského mnicha,
zakladatele řádu františkánů (1182–1226):**

Pane, udělej ze mne nástroj svého pokoje:
kde je nenávisť, tam ať přináším lásku,
kde je křivda, ať přináším odpuštění,
kde je nesvár, ať přináším jednotu,
kde je omyl, ať přináším pravdu,
kde je pochybnost, ať přináším víru,
kde je zoufalství, ať přináším naději,
kde je temnota, ať přináším světlo,
kde je smutek, ať přináším radost.
Pane, učň, ať nechci tolik
být utěšován jako spíše utěšovat,
být chápán, jako spíše chápat,
být milován, jako spíše milovat.
Neboť tak jest:

kdo se dává, ten přijímá,
kdo na sebe zapomíná, je nalézán,
kdo odpouští, tomu se odpouští,
kdo umírá, ten povstává k věčnému životu.

Modlitby a zpěvy starého Izraele, nazývané žalmy, byly součástí bohoslužeb a postupně se rozšířily po celé Evropě. Kniha žalmů obsahuje 150 těchto hymnických skladeb, jejichž autorství se připisuje králi biblické Izraele **Davidovi** a jeho synu **Šalamounovi** (1010–973 př. n. l.). Slovo žalm – hebrejsky tehila – znamená chvála. Jde o náboženskou poezii, žalmy jsou společenskou i osobní modlitbou, vycházejí z lidské osobnosti, vy-

stavené různým životním situacím, jsou modlitbou důvěry, která přechází ze smíchu k pláči a hledá rovnováhu mezi nářkem a dikůvzdáním. Podle židovsko-křesťanské tradice žalmy provázejí člověka na cestě do věčného domova, který je pro něho připraven, žalmy mají příchuť věčnosti, jsou posilou i pro moderního člověka 21. století.

Přestože jsou tři tisíce let staré, dochovaly se až do současnosti a člověk se prostřednictvím nich vrací k četbě Písma svatého. Kdysi dávno vyjádřil tehdejší autor žalmů totéž, co vlastně pociťují mnozí umírající, zvláště pak věřící a nábožensky založení, i když ne tak poeticky: *Jako laň dychtí po bystré vodě, tak dychtí duše má po tobě, Bože! Po Bohu žízním, po živém Bohu. Kdy se smím ukázat před Boží tváří?* Další texty jsou ukázkami ze žalmů:

Rozlévám se jako voda, všechny kosti se mi uvolňují.

Jako vosk je mé srdce, rozplynulo se v mém nitru.

Jako střep vyschla má síla, jazyk mi přisedl k patru.

Vrháš mě do prachu smrti!

Smečka psů mě kruhem svírá, zlovolná tlupa mě obklíčuje,

sápou se jako lev na mé ruce a nohy,

mohu si spočítat všechny své kosti.

Pasou se na mně svým zrakem, dělají se o mé roucho,

losují o můj oděv.

Nebud' mi vzdálen, Hospodine, má sílo, pospěš mi na pomoc!

Vysvobod' mou duši od meče, chraň jediné, co mám,

před psí tlapou.

Zachraň mě ze lví tlamy před rohy jednorožců!

*

Nikdo nevykoupí ani bratra, není schopen vyplatit Bohu

sám sebe.

Výkupné za lidský život je tak velké, že se každý bojí provždy

zřít toho, že by natrvalo, neustále žil a nedočkal se zkázy.

Vždyť vidí, že umírají moudří, hynou stejně jako hlupák nebo

tupec a své jmění zanechají jiným.

Ti však myslí, že tu jejich domy budou věčně,

jejich přibytky po všechna pokolení, svými jmény nazývají role.

Ale člověk, byť byl ve cti, nemusí ani noc přečkat:

podobá se zvířatům, jež zajdou.

To je cesta těch, kdo bláznovství se drží.

Za nimi jdou ti, kdo si libují v jejich řečech.

*Ženou se jak ovce do podsvětí, sama smrt je pase.
Zrána je pošlapou lidé přímí, a co vytvořili, zhltně podsvětí,
trvání to nemá.*

Avšak mne Bůh ze spárů podsvětí vykoupí, on mě přijme!

*

Nauč nás počítat naše dny, ať získáme moudrost srdce.

*

*On setře jim každou slzu z očí.
a smrti již nebude,
ani žalu, ani nářku, ani bolesti už nebude
- neboť co bylo, pomínulo.*

**Ježíšova křížová cesta
aneb Čtrnáctero zastavení Ježíšovo:**

1. Ježíš souzen.
2. Ježíš přijímá kříž.
3. Ježíš padá pod křížem poprvé.
4. Ježíš se setkává se svou matkou.
5. Šimon pomáhá nést kříž.
6. Veronika podává Ježíšovi roušku.
7. Ježíš padá pod křížem podruhé.
8. Jeruzalémské ženy pláčí pod křížem.
9. Ježíš padá pod křížem potřetí.
10. Ježíš slečen ze šatů.
11. Ježíš ukřížován.
12. Ježíš na kříži umírá.
13. Ježíš sňat z kříže.
14. Ježíš položen do hrobu.

Ve Starém zákoně je kniha Jób, líčící postavu stejného jména, člověka trpícího, spravedlivého a zbožného, který však v důsledku satanova působení ztratil bohatství, zdraví i rodinu, přesto zůstal věrný ve víře v Boha. Utrpením dostal Hospodin Joba do katarze – tolik potřebné pro život. Kniha Jobova vznikla po pádu Jeruzaléma v roce 585 př. n. l. a po zničení chrámu Babyloňany. Výňatek z této knihy má název Job touží po smrti:

*Kéž bylo by dobře zváženo mé hoře
a mé neštěstí na vázky přiloženo!
Věru, těžší je než mořský písek,
že se mu až slova pletou,*

neboť ve mně vězí střely Všemocného,
můj duch se napájí jejich jedem,
seřadily se proti mně hrůzy Boží.
Kéž přijde, oč žádám,
a kéž Bůh dá, v co naději skládám,
aby mě Bůh ráčil rozmáčknot jak mola,
pohnout rukou, odlomit mě z kmene.
Bylo by to pro mne ještě potěšením.
Navzdory nelítostným bolestem bych poskakoval,
neboť slova Svatého jedem nezatajil.
Kde naberu sílu, abych to přečkal?
Kdy to skončí, abych to vydržel?
Je snad z kamene má síla
a mé tělo z bronzu?
Cožpak mi pomoci není?
Záchrana je mi odepřena?

Ve Starém zákoně v **Knize Kazatel** najdeme tato známá slova: *Pomíjivost, samá pomíjivost, řekl Kazatel, pomíjivost, samá pomíjivost, všechno pomíjí. Pokolení odchází, pokolení přichází, ale země stále trvá...*

*

Všchno má určenou chvíli a veškeré dění pod nebem svůj čas: *Je čas zrození i čas umírání, čas sázet i čas trhat, je čas zabíjet, i čas léčit, čas bořit i čas budovat, je čas plakat i čas smát se, čas truchlit i čas poskakovat, je čas kameny rozhazovat i čas kameny sbírat, čas hledat i čas ztrácet, čas objímat i čas objímání zanechat, čas opatrovat i čas odhazovat, čas roztrhávat i čas sešívát, čas mlčet i čas mluvit, čas milovat i čas nenávidět, čas boje i čas pokoje.*

Z dopisu Římanům, který napsal **apoštol Pavel** (byl nejvýznamnějším zvěstovatelem evangelia a zakladatelem křesťanských obcí, vynikající židovský učitel, který psal dopisy křesťanům. Byl usmrčen v době vlády římského císaře Nerona /37–68/ asi roku 65 po Kr.):

Kdo nás odloučí od lásky Kristovy? Snad soužení nebo úzkost, pronásledování nebo hlad, bída, nebezpečí nebo meč? Jak je psáno: „Denně jsme pro tebe vydáváni na smrt, jsme jako ovce určené na porážku.“ Ale v tom ve všem slavně vítězíme mocí toho, který si nás zamiloval. Jsem jist, že ani smrt, ani život, ani andě-

lé, ani mocnost, ani přítomnost, ani budoucnost, ani žádná moc, ani výšiny, ani hlubiny, ani co jiného v celém tvorstvu nedokáže nás odloučit od lásky Boží, která je v Kristu Ježíši, našem Pánu.

Ze Zjevení Janova (v Novém zákoně) aneb též Apokalypsa (obecně dílo, které líčí hrůzy trestu v neznámé budoucnosti, přeneseně také hrůzné zjevení):

Já, Jan, váš bratr, který má s vámi účast na Ježíšově soužení i kralování vytrvalosti, dostal jsem se pro slovo Boží a svědectví Ježíšovo na ostrov jménem Patmos... Obrátil jsem se, abych viděl, kdo se mnou mluví...

Spatřil jsem sedm svícňů, uprostřed nich někdo jako Syn člověka... Padl jsem k jeho nohám jako mrtvý. Ale on vložil na mne svou pravici a řekl: „Neboj se. Já jsem první i poslední, ten živý. Byl jsem mrtev – a hle, živ jsem na věky věků. Mám klíče od smrti i hrobu. Napiš tedy, co jsi viděl – tj. i to, co se má stát potom.

Tajemství těch sedmi hvězd, které jsi viděl v mé pravici, i těch sedmi zlatých svícňů: sedm hvězd jsou andělé sedmi církví a sedm svícňů je sedm církví... Následuje výklad všech zjevení až po závěrečná slova, v nichž se mj. uvádí:

Před Bohem poklekní!... Já jsem Alfa i Omega, první i poslední, počátek i konec... Milost Pána Ježíše se všemi...

*

Všechny ukázky z bible prokazují hluboký teologický obsah smrti, který lze stručně shrnout do několika bodů:

1. V bibli je smrt vždy ve spojení s hříchem. Viz v knize Genesis: *Z každého stromu zahrady smíš jíst. Ze stromu poznání dobrého a zlého však nejez. V den, kdy bys z něho pojedl, propadneš smrti...*

2. Bible klasifikuje smrt jako něco nepřírozeného: *Hle, předložil jsem ti dnes život, dobro i smrt a zlo. Předložil jsem ti život i smrt, požehnání i zlořečení...*

3. Smrt nebyla v původním stvořitelském plánu Božím, smrt je něco cizího Boží podstatě. Smrt přišla do tohoto světa jako Boží soud.

4. Bible nechápe smrt jako konec, ale jako oddělení: *Tento můj syn byl mrtev, a zase žije, ztratil se, a je nalezen.*

5. Bible chápe tělesnou smrt člověka jako oddělení vnitřního člověka od jeho tělesné schránky. Viz apoštol Pavel: *V této důvěře chceme raději odejít z těla a být už doma u Pána.*

6. Bible mluví rovněž o tzv. „druhé smrti“ – tedy o věčném oddělení od Boha v hořícím jezeře (což je druhá smrt.)

Také v umírání lze podle bible rozdělit umírající lidi na dvě skupiny: 1. lidé, kteří umírají v hříchu, tedy ve stavu duchovního oddělení od Boha (věří, že vše končí smrtí těla), 2. lidé, kteří umírají s vnitřním pokojem, jistotou a beze strachu. Zdrojem jejich duchovních hodnot je Bůh, s nímž žili v osobním společenství.

VÝROKY A LITERATURA O UMÍRÁNÍ A SMRTI

Předpokládaná prajazyková či vůbec původní podoba slovního základu „smrt“ souvisí s latinským „mors“, „mortuus“ (mrtvý), „mortalis“ (smrtný), německy „Mord“ (smrt). S latinským názvem smrti se setkáváme velmi často.

Memento mori! (*Pamatuj na smrt!*) Používáno ve středověku jako heslo a pozdrav, zejména tzv. trapistů, členů katolického mnišského řádu (vznikl 1664 ve francouzském klášteře La Trappe).

Amarae morti ne trada nos. (Neuved' nás v hořkou smrt!)

*

Latinský náhrobní nápis: *Edite, bibite, post mortem
nulla voluptas.*

Jezte, pijte, po smrti není už žádné potěšení.

*

Media vita, in morte sumus.

(Ač živi, mrtvi jsme.)

*

Mors certa, hora incerta.

(Smrt je jistá, hodina nejistá.)

*

Mors et fugacem persequitur virum.

(Smrt dohoní i běžícího muže – citát z Horatia.)

*

Mors omnia iura solvit.

(Smrt osvobozuje od všech závazků.)

*

Post mortem.

(Po smrti, posmrtně.)

*

Nemo ante mortem beatus.

(Před smrtí není nikdo blažený.)

*

Nemo praesatur ludere in extremis.

(Nepředpokládá se, že by někdo žertoval v čase smrti.)

*

Non omnia moriar.

(Nezemřu úplně, budu dál žít ve svých dílech. – Horatius.)

*

Omnes una manet nox et calcanda semel via leti.

(Všechny nás čeká jedna noc a musíme jednou všichni do hrobu.)

*

Omnia mors aequat.

(Smrt vše srovná.)

*

Omnium rerum mors est extremum.

(Smrt je konec všeho.)

Starověká kultura

Nejranější ze všech známých civilizací je Sumer v jižní Mezopotámii (u hranic dnešního Iráku, Íránu a Turecka) a její kultura je známa jenom z pohřebišť, jak dokazují archeologické nálezy. Při hledání konkrétních představ o smrti museli badatelé nahlédnout do mytologie a literárních textů, z nichž mnohé byly tradovány až po pádu Babylonu (539 př. n. l.).

V trojici sumerských legendárních králů z města Uruku vynikl zejména Gilgameš, který vládl na rozhraní mezi 27. až 26. stoletím př. n. l. – čili ve 3. tisíciletí př. n. l. Vypráví o něm celkem pět sumerských epických skladeb. První verze sumerského **Eposu o Gilgamešovi** vznikaly v první polovině 18. století př. n. l. a téma smrti tvoří jednu z nosných dějových linek – v kontrastu s přátelstvím, láskou a hrdinstvím. Je nejrozšířenější básní starověké kultury, zabývající se problémy života a smrti, které lidstvo vždy naplňovaly strachem. Na základě Gilgamešova nářku („*Přítel můj kdysi ke mně nenávisť pojal. Tak, jak mi v Uruku slíbil, v bitvě, jíž jsem se bál, mi dodával myslí. Můj přítel, jenž v bitvě mne zachránil, odešel...*“) urucký vládce nařídil, aby se na celém území pod jeho správou konaly

smuteční slavnosti. Truchlit měli muži i ženy, řeky, pole, pastviny, stromy, zvířata. Několik citací z tohoto eposu:

Slyšte mne, muži, slyšte mne starší z Uruku! Já pro Enkidua, přítele svého, hořce pláču, jak plačka naříkám hořce...

*

Kam běžíš, Gilgameši? Život, jež hledáš, nenalezneš... Enkidu, přítel můj, jehož jsem miloval, v hlínu se změnil. Mám snad i já jako on ulehnout a nevstat na věky věků?

*

Přítel můj, ten, jenž v bitvě padne, je blažen. Avšak já, Gilgameš, pro přítele svého hořce pláče a utíkám na step. Ze strachu před smrtí utíkám na step.

*

Když bozi lidstvo stvořili, lidstvu v úděl smrt dali, život však v rukou svých si ponechali.

*

Od pradávna nic stálého není. Spící i mrtví – jak sobě se podobají! Což obojí obraz smrti nevytvářejí? Ať prostý člověk, ať urozený, když osud jejich se naplní, tu vznešení bozi jim přidělí smrt i život, však smrt – dny její nikomu známy nejsou! I ten, kdo zlo zničil, ulehnout musí a již nepovstane. I ten, kdo vykonal spravedlnost, ulehnout musí a již nepovstane. I ten, kdo silných je svalů, ulehnout musí a již nepovstane...

*

*Krk jsem naklonil přes hradbu a mrtvolý ve vodě viděl plavat:
i já takto dopadnu?
Věru to tak je?*

Gilgameš při svém putování vstoupil na prám mytického převozníka, dostal se přes úžinu na ostrov, kde se přiblížil mezní situaci života: „Kruté smrti se nevyhneš!“ Všechno má svůj konec... Osud nebožtíků určuje bohyně podsvětí, velcí bozi udílejí život i smrt. Den a místo smrti nikdo z lidí nezná. Gilgameš nakonec našel v hlubinách rostlinu života. Ponořil se pro ni až na dno širého moře. Měla smrtící trny (jak podobné růži v pohádce o Šípkové Růžence!) a Gilgameš se do svého města Uruku již nedostal. Když se chtěl na zpáteční cestě umýt ve studni, ukradl mu zázračnou rostlinu had. Převozník, kterého si vzal s sebou, poznal, že někteří z lidí se přesto mohou stát nesmrtelnými svým životem a činy. Takovým byl i Gilgameš a jeho město

Uruk s mohutnými hradbami, chrámy, paláci a zahradami získalo jeho zásluhou věhlas.

Z kamene svůj hrob si postavil, z kamene jeho zdi postavil, kamenné veřeje do brány zasadil. Závora a práh z tvrdého byly kamene, jeho závlačka z tvrdého byla kamene, jeho břevna ulili ze zlata, jeho vchod těžkým blokem zavalili a jeho hrob vrstvou tmavé hlíny pokryli...

Sumerská skladba Gilgamešova smrt, která vznikla v 21. století př. n. l. (jediný dochovaný popis hrobu) naznačuje, proč se nedaří v Mezopotámii žádné hroby nalézt. Králové si nepřáli, aby jejich hrobky byly vidět, ani kde leží. Smrtí se člověk přesouval na jinou rovinu existence, stával se součástí nadpřirozeného světa a získával také nadpřirozenou moc.

Pro všechny úseky mezopotamských dějin jsou charakteristické pohřební zvyklosti – mrtvý byl ukládán ve skrčené poloze do prosté mělké jámy, později do keramických nádob, dětské ostatky do dvou na sebe poklopených misek. Hliněné nádoby byly dostupné i pro nejhudší obyvatele. Jejich hroby však neobsahují žádné jiné milodary než hrst střeptů, na rozdíl od movitějších rodin, které do hrobové výbavy zemřelého dávaly jednak předměty, jež daruje na onom světě bohům a jednak předměty pro osobní potřebu – včetně nových šatů a luxusního zboží, soupravy na pití a stolní výbavy.

Staroegyptské mravní nauky

Při vývoji staroegyptské hrobky – místa pro uložení pohřbu – měla význam představa o posmrtné existenci jako pokračování života na zemi. Tomu byla přizpůsobena tehdejší architektura (nejprve jámy s nízkým rovem až do třetí dynastie – panovnického rodu v monarchii, kdy se královskou hrobkou stává pyramida, čtyřboký jehlan z kamenných opracovaných kvádrů). S tím souvisejí **Texty pyramid** z 2350–2150 př. n. l., dále pak **Texty rakví** z 2150–1800 př. n. l., až posléze vznikla po 1570 př. n. l. **Kniha mrtvých** – novodobé označení souboru egyptských ná-

boženských textů (v egyptštině doslova Kniha vycházení na denní světlo). Jejich recitací měl duch mrtvého snáze vejít do světa mrtvých. K těmto textům byla řazena říkadla prohlašující nevinu mrtvého před soudem, jemuž předsedal bůh. Pyramidy byly již od svého vzniku považovány za jeden z divů světa – ohromovaly monumentálností svého pojetí, přímočarostí formy a skrytostí významu. Nic podobného ve starověkém světě nebylo vytvořeno.

Etické kodexy a mravní nauky staroegyptské pocházejí z let 1200–52 př. n. l. Člověk je v nich odpovědný především bohům. Každá duše přichází po smrti před soud a bůh tu na velkých vahách spravedlnosti zvažuje lidské činy i srdce. Nejúplnější exemplář textů se nachází v turínském muzeu (celkem je jich známo 186). Několik výroků ze zachovaných textů:

Neznáš hodinu své smrti. Smrt přichází a odvádí děcko, které je v náručí matky, zrovna tak jako muže, který se dožil stáří.

*

Smrt a zítřejší život – nevíme, jaké budou.

*

A v skutku, zemřelý bude žijícím bohem trestajícím hříchy toho, kdo se jich dopouští!

*

Vstaň, odstraň zem, setřes prach a povstaň, aby ses mohl pohybovat spolu s achu. Neb křídla tvá jsou křídla sokola a záře tvá je záře hvězdy. (Termín „ach“ – plurál „achu“ – je odvozen od kořene značícího světlo, zář či jas. Podle některých badatelů mohly být achu chápány také jako nižší božstva.)

*

Jméno smrti jest „Pojď sem!“. Všichni, které k sobě volá, jdou k ní ihned, ačkoli se jejich srdce chvějí strachem před ní. Její ruka spočine na komkoli, kdo se jí zalíbí. Odnímá syna matce a stařec jí marně nadbíhá. Všichni se bojí prosit ji, neboť se neohlíží na ně, nepřichází k tomu, kdo ji vzývá, neslyší toho, kdo se k ní modlí. Nebylo viděno, že by jí byly dávány dary.

*

Pokud zbuduješ dům pro svého syna, získáš místo, kde budeš moci také přebývat. Postav si dům v pohřebišti a udělej znamenitým své místo na západě. Pamatuj si, že smrt je pro

nás nic, pamatuj si, že oceňujeme život – ale dům smrti je právě pro život!

(Toto naučení **prince Hardžedefa** ukazuje názorně, jak důležité místo měla stavba hrobky – pyramidy v mysli starých Egyptanů.)

Starověká Indie a buddhismus

Staroindická literatura se rozvíjela od poloviny 2. tis. př. n. l. do 3. stol. př. n. l. Je charakterizována sepětím náboženství a mytologie (bájesloví z počátků kulturního a civilizačního vývoje lidstva) a jde vlastně o prvotní světový názor. Nejstaršími literárními památkami jsou tzv. vědy (též sůtry, šástry) indických Árijů (indoevropské etnikum), z nichž básnicky nejhodnotnější je **Rgvéda**, doslovně **Sbírka znalostí chvalozpěvů** z 1200 př. n. l. Jde o soubor 1 028 hymnů, rozdělených do 10 knih. Z védského období se datuje rituál, při němž ovdovělá žena přilehla ke svému nebožtíkovi na pohřební hranici a její syn přitom zvolal:

Povstaň, ženo, a vrať se do světa živých...!

*

Vstoupil na nebesa a jeho věrná, oddaná, milovaná a krásná choť ho následovala na pohřební hranici. (Podle nápisu na kamenném sloupku v místě Sagár ve Střední Indii – nejstarší historické svědectví o sebeupalování hinduistických vdov.)

*

V 5. století př. n. l. bylo dosavadní staroindické náboženství zreformováno **Buddhou** (560–486 př. n. l.) a vzniklo učení o tom, jak odstranit ze světa utrpení, jemuž jsou podrobena všichni živí tvorové.

Klasický buddhismus specifikuje šest říší či „osudových určení“, do nichž je možné se zrodit (nebesa – říše bohů, říše asu-

rů nebo titánů – bohů-bojovníků, říše lidí, říše zvířat, říše hladových duchů a říše pekel).

O buddhistech se tvrdí, že uznávají myšlenku reinkarnace (jistý druh nesmrtelné duše či esence, cosi s neměnnými osobními rysy putuje časem z jednoho těla do druhého). Buddha však odmítl existenci neměnné duše, která by se mohla přetělovat. To, co připouští, lze nazvat znovuzrozením.

Mezi tímto životem a životem následujícím existuje příčinný vztah: nedochází k žádné transakci, nic hotového není předáváno, následující život je docela nový. Přesněji řečeno – umíráme a opět se rodíme v každém okamžiku. Jiným takovým příkladem je zapalování jedné svíčky od druhé. Fyzická smrt je očividnější a více znepokojivá než ony „malé“ smrti, k nimž dochází průběžně.

Konec cesty je v buddhistických textech přirovnáván k vyhasnutí lampy, když dojde palivo, které by plamen živilo. To je nirvána (vyvanutí) – ztotožnění s jakýmsi „já“ skončilo. Všechno puzení jako osoba – či existovat vůbec – zmizelo. Touha a odpor jsou utišeny, klam byl vystřídán jasnozřivostí, cyklická existence – zrození a smrt – je překonána. Nirvána není nicota – nirvána je nad zrozením a smrtí, nad existencí a ne-existencí, mysl ji nedokáže obsáhnout, řeč ji nedokáže popsat. Z tohoto pramene pocházejí také následující citáty:

*Tak jako plamen odváť větrem
odchází na odpočinek a nemůže být pojmenován,
moudrý člověk osvobozen od své individuality
odchází na odpočinek a nemůže být popsán.
Je mimo dosah našich představ –
slova jej nedokáží obsáhnout.*

*

*Tvořitel činů, umíráje, vstupuje do hluboké temnoty. Ale ten,
kdo nabył vědění, vstupuje do temnoty ještě hlubší.*

*

*Člověk, jenž koná dobré činy, zvítězí nad smrtí, ale ten, kdo si
osvojil moudrost, uchvátí samu nesmrtelnost. Člověk vpravdě
moudrý hledá především moudrost.*

*

*Nemoudří nemyslí na to, že jednou smrt život jim ukončí. Ti
užak, kdo pomyslí na to, hned hádky a hněvy své ukončí.*

*